

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2018; 1(21): 84- 85

© 2018 NJHSR

www.sanskritarticle.com

आचार्य: के गणपतिभट्टः

अद्वैतवेदान्तविभागः,

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्,

तिरुपति:

“ऋग्वेदे प्रतिपादितः देवताविचारः”

आचार्य: के गणपतिभट्टः

भूमिका –

भारतीयसंस्कृते: आदिस्त्रोतः ऋग्वेदः एव। सः न केवलं प्राचीनतमः ग्रन्थः, किन्तु मानवानां आध्यात्मिकदर्शनस्य, नैतिकचिन्तनस्य, साङ्गीतिकस्य, सामाजिकस्य च जीवनदृष्टेः आधारभूतम् अस्ति। ऋग्वेदस्य प्रमुखं लक्ष्यं देवतासंस्कारस्य उद्घाटनम्। अत्र असंख्याः सूक्ताः विविधदेवताभिः सम्बद्धाः सन्ति — इन्द्रः, अग्निः, वरुणः, मित्रः, सरस्वती, विश्वेदेवाः, रुद्रः, सोमः, उषा, अश्विनौ इत्यादयः।

ऋग्वेदे देवता न केवलं पूज्याः, किन्तु विश्वव्यवस्थायाः आधारभूतशक्तयः अपि। एते देवाः प्रकृत्याः, नैतिकतायाः, ब्रह्मज्ञानस्य च प्रतीकाः इति वेदान्तिनः सम्यग् विवेचयन्ति। अत्र विस्तरेण प्रतिपद्यते — ऋग्वेदे प्रतिपादितानां देवतानां स्वरूपम्, तत्त्वम्, वैशिष्ट्यम्, तेषां माध्यमेन व्यक्तं तत्त्वचिन्तनं च।

ऋग्वेदः — संक्षिप्तपरिचयः

ऋग्वेदः चतुर्वेदेषु प्राचीनतमः वेदः। अस्य संहिता १० मण्डलानां रूपेण व्यवस्थितम् अस्ति। कुलम् १०२८ सूक्तानि, अधिकं यानि १०,५०० मन्त्राः च। एते मन्त्राः ऋषिभिः स्वानुभूतिद्वारा प्राप्ताः, यस्मिन् न केवलं स्तुतिः अस्ति, अपि तु अद्वितीयं तत्त्वचिन्तनं च।

ऋग्वेदे देवतासंख्या

वेदे प्रायः त्रिंशदधिकाः देवताः स्तुताः सन्ति। एतेषां मध्ये केचन प्रमुखाः —

- अग्निः
- इन्द्रः
- वरुणः
- मित्रः
- सोमः
- उषा
- अश्विनौ
- सरस्वती
- रुद्रः
- विष्णुः
- मरुतः
- वायुः

देवताः त्रिधा विभागयितुं शक्यन्ते —

1. द्यौः-देवताः — सूर्यः, उषा, वरुणः

2. अन्तरिक्षदेवताः — इन्द्रः, मरुतः, रुद्रः

3. पृथिवीदेवताः — अग्निः, सरस्वती, अश्विनौ

प्रत्येकस्य देवताया विचारः

१. अग्निः

ऋग्वेदस्य प्रथमः मन्त्रः अग्निदेवतायै समर्पितः —

“अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्।”

Correspondence:

आचार्य: के गणपतिभट्टः

अद्वैतवेदान्तविभागः,

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्,

तिरुपति:

अग्निः गृहस्थस्य मित्रम्, यज्ञस्य वाहकम्, देवमानवयोर् दूतः। सः भौतिकतया अग्निशक्तिरेव, परं तु दैवत्वेन सः ज्ञानदीपकः, आत्मतेजस् इति अपि विवेच्यते।

२. इन्द्रः

ऋग्वेदे सर्वाधिकं सूक्तं यस्य प्रति समर्पितं — स इन्द्रः। सः वर्षायाः, विजयानां, वीर्यस्य देवता अस्ति। - इन्द्रं वर्धन्तो अमुरः कृतविरं मघोनाम्^१

सः वृत्रस्य बध्ना कृत्वा जलं मुक्तवान् — इयं प्रतीका अस्ति — अवरोधविनाशाय पुरुषार्थः आवश्यकः।

३. वरुणः

ऋतस्य देवता, नैतिकनिर्णयस्य रक्षकः। वरुणः साक्षात् सत्यं च रजः च अधिष्ठाति। तेन प्रतिपाद्यते — 'ऋतं सत्यं च' इत्येतयोः पालनं जीवनस्य मूलम्।

वरुणः प्र सूक्तानि जुषेत यानि ब्रह्मर्षयो जगृहः।^३

४. मित्रः

मित्रदेवः सौहृदस्य, सन्धेः, बन्धुत्वस्य च प्रतीकः। मित्रः वरुणेन सह युगपत्प्रस्तुतः भवति। एते द्वौ विश्वसाम्यं, नियमनं, सामञ्जस्यं च प्रतिपादयतः।

५. सोमः

सोमः औषधिरूपेण, अमृतस्वरूपेण च प्रतिपाद्यते। सोमरसः — तत्त्वतः आत्मानन्दः, दिव्यप्रेरणा च। सोमः पवते जनिता मतीनाम् — सोमः ज्ञानस्य कारणम् अपि।

६. उषा

उषा — प्रभाते उदियमानसूर्यप्रकाशः। सा नवचेतनायाः, आरम्भस्य, आशायाः प्रतीका।

उषा ऊर्वं व्युच्छति प्रबोधयन्ती^४

७. अश्विनौ

द्वौ देवौ — अश्विनीकुमारौ — चिकित्सायाः, साहाय्यस्य, शीघ्रप्रतिक्रियायाः प्रतीकौ। तौ रथेन आगत्य रुग्णानां सहायता कुरुतः।

८. सरस्वती

सरस्वती न केवलं नदी, अपि तु वाक्शक्तिरेव। सा कवित्वस्य, बुद्धेः, ब्रह्मविद्यायाः अधिष्ठात्री।

सरस्वती न देव्या यजत्रया चोदयित्री सूनृतानां।^५

९. रुद्रः

रुद्रः — उग्रः, रौद्रः च। किन्तु सः औषधीनां ज्ञाता, भवभयस्य नाशकः च।

त्वं हि रुद्र शिवतमः शिवं भवत्यापते।^६

१०. विष्णुः

वेदे विष्णुः न केवलं पालकः, अपि तु त्रिविक्रमरूपेण विश्वव्यापकः।

“विष्णोः कर्माणि पश्यत”^७ — इत्यत्र तस्य व्यापकत्वम् उद्घाट्यते।

११. मरुतः

मरुतः — इन्द्रस्य सहचराः, वातशक्तेः, गर्जनस्य च अधिपतयः। तेषां स्तुतेः द्वारा ऋग्वेदः उग्रशक्तेः लक्षणं दत्तवान्।

ऋग्वैदिकदेवताः — प्रतीकदृष्ट्या

ऋग्वेदे देवताः केवलं देवानां प्रति न, अपि तु शक्तीनां, तत्त्वानां, जीवनसत्यानां च प्रतीकाः।

• अग्निः — जिज्ञासा, आहुतिः

• इन्द्रः — पुरुषार्थः, पराक्रमः

• वरुणः — सत्यनिष्ठा, ऋतम्

• सोमः — आनन्दः, अमृतत्वम्

• उषा — नवचेतनता

• सरस्वती — ज्ञानशक्तिः

• अश्विनौ — आरोग्यम्, चिकित्सा

ऋग्वेदे देवता-सम्बद्धं तत्त्वज्ञानम् —

ऋग्वेदः केवलं स्तुतिग्रन्थः न, अपि तु तत्त्वज्ञानस्य निधानम्। अग्निः आत्मज्योतिः, इन्द्रः 'अहंकारस्य परिष्कारः', वरुणः 'नीति' — इत्येवं प्रत्येकदेवता एकस्य आध्यात्मिकविचारस्य रूपम्।

'एकोऽहम् बहुस्याम्' — सृष्टितत्त्वं। 'सत्यं ब्रह्म' — ब्रह्मतत्त्वं। 'ऋतं च सत्यं चाभीद्धात् तपसोऽध्यजायत'^८ — सृष्टिक्रमः।

वेदान्तदृष्ट्या ऋग्वैदिकदेवता —

अद्वैतवेदान्ते देवता अपि एकस्मिन् ब्रह्मणि एव अन्तर्भवन्ति। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'^९ — इत्युक्त्या सर्वदेवताः ब्रह्मस्वरूपिण्यः। तेषां भेदः नामरूपमात्रः।

ऋग्वैदिकदेवताः — समाजपरिप्रेक्ष्ये

ऋग्वेदे देवताः प्रकृत्या सह मानवानां संवादस्य रूपे। वर्षा, अग्निः, औषधिः, प्रभा — एतेषां स्तुत्या मानवः सान्निध्यं, सामञ्जस्यं च विन्दति। इयं दृष्टिः पर्यावरणसुरक्षायै अपि उपादेयम्।

उपसंहारः —

ऋग्वेदे प्रतिपादिताः देवताः न केवलं पूज्यशक्तयः, अपि तु जीवनचिन्तनस्य, आध्यात्मिकचेतनायाः, पर्यावरणमूल्यस्य च अधिष्ठानानि। ते जीवनस्य विविधसामर्थ्यानां प्रतीकाः, सन्देशवाहकाः च।

यदा वयं ऋग्वेदीयदेवताविचारं सम्यगवगच्छामः, तदा न केवलं अतीतस्य गाम्भीर्यम् अनुभवामः, किन्तु वर्तमानस्य अपि दिव्यता स्वीकरोमः। ऋग्वेदः इत्येषः देवतारूपेण आत्मनिष्ठायाः, जिज्ञासायाः, जागरणस्य च मन्त्रराजः।

संदर्भः

1. (ऋग्वेदः 1.1.1)

2. (ऋग्वेदः 1.7.1)

3. (ऋग्वेदः 1.25.1)

4. (ऋग्वेदः 1.48)

5. (ऋग्वेदः 6.61)

6. (ऋग्वेदः 2.33)

7. ऋग्वेदः 1.2.7

8. ऋग्वेद-8.8.47

9. छान्दोग्यम्-3.14.1